

ПРО ЧАС І МІСЦЕ ПОХОВАННЯ КНЯЖНИ ГАЛЬШКИ ОСТРОЗЬКОЇ

Княжна Гальшка Іллівна Острозька (1539—1582) — одна з найвідоміших жінок нашої історії, з неймовірною за драматизмом біографією, якій присвячено великий пласт наукової і популярної літератури¹. Тяжкі випробування цієї людини почалися в неповних 14 років, коли їй — напівсироту від народження і водночас спадкоємицю половини величезного Острозького князівства — силоміць видано заміж за князя Дмитра Сангушка (1553). Після того, як король Сигізмунд II Август визнав цей шлюб недійсним і розпорядився повернути дівчинку матері, ревні виконавці його волі наздогнали весільний кортеж у Чехії, вбили Гальшичиного чоловіка, а її саму доправили на двір монарха. Потрясіння, які довелося пережити княжні Острозькій у цей період, для будь-кого стали б глибокою травмою на все життя. У нашої ж героїні головні неприємності були попереду. Описаний сюжет був радше прелюдією до наступних не менш драматичних подій її біографії. Всупереч волі матері і завдяки обману княжна стала дружиною брест-куявського воеводи Лукаша Гурки (1559), та за першої ж зручної нагоди наречена втекла від нього. Тривалий час вона разом з матір'ю переховувалася у Львівському домініканському монастирі. В надії на порятунок молода жінка пішла під вінець із князем Семеном Слуцьким (1559), однак ставлеником монарха був не він, а саме Л. Гурка. Цей фактор мав вирішальне значення у справі розв'язання конфлікту. Штурм обителі людьми короля закінчився передачею Гальшки Іллівни в руки „законного“ чоловіка (1560). Шлюб із ним, зрозуміло, щасливим не був. Понад десять років княжна безвиїзно провела у стінах шамотульського замку неподалік Познані, і лише після смерті чоловіка (1573) вже немолода і тяжко хвора пані Гурчина здобула свободу. Доживала вона віку на Волині під опікою дядька, київського воеводи князя Василя-Костянтина Острозького.

¹ Найдокладніша на сьогодні біографія Гальшки з Острога належить перу Александра Пшездзєцького. Див.: Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu.— Kraków, 1868.— Т. 2.— S. 38—212. Чимало подробиць з життя княжни, а також питання актуалізації пов'язаних з її постаттю міфів та легенд представлено в монографіях Сильвії Загурської і Василя Ульяновського. Див.: Zagórska S. Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami.— Warszawa, 2006; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків.— К., 2012.

Сформований у романтичній літературі стійкий образ княжни Гальшки — пасивної жертви жадібних родичів, опікунів і залицяльників — був децю підкорегований у 90-х роках минулого століття після віднайдення її заповіту (1579)². Цей документ дав змогу дослідникам по-новому подивитися на героїню добре відомої історії. Дехто із читачів побачив у ньому свідчення широких поглядів тестаторки, а хтось поспішив назвати її меценаткою, яка стояла біля джерел Острозької академії. Втім, коли придивитися до обставин появи „духовниці“ й уважніше проаналізувати поодинокі акти, написані від імені вдови Л. Гурчки, стає зрозуміло, що самостійні рішення вона приймала нечасто³. Можливо, вся річ у поганому збереженні джерел. Складається враження, що родичі повністю ізолювали жінку від зовнішнього світу, що опосередковано вказує на користь поширеної ще в першій половині 1570-х років інформації про її психічну хворобу. Прямих свідчень про княжну від моменту її повернення на Волинь і до смерті збереглося так мало, що реконструювати за ними останні роки життя пані Гурчиної майже неможливо. Донедавна точилися дискусії і щодо часу її відходу в кращій світ, і щодо місця поховання. Своєрідний підсумок у цій дискусії підбито в монографіях Томаша Кемпи і Василя Ульяновського⁴.

Польський історик, а услід за ним і його український колега, цілком слушно відкидають твердження деяких своїх попередників про те, що „пані воеводиная“ померла 1583 р. Водночас вони і самі припускаються помилки, датуючи її смерть груднем 1582 р. Хибний висновок зроблений на підставі аналізу двох документів. У першому з них йшлося про розгляд у королівському суді справи, в якій Острозькі (князь Василь-Костянтин і його небога) захищали свої майнові інтереси в протистоянні зі спадкоємцями князів Гольшанських⁵. Сторони постали перед королем невдовзі після закінчення варшавського вального сейму 2 грудня 1582 р. Інший документ — лист двоюрідного брата пані Гурчиної князя Януша Острозького, адресований цісарю Священної Римської імперії Рудольфу II і датований 29 грудня 1582 р. У ньому жінка згадується вже як покійна. Таким чином, особа, про яку йдеться, на думку Т. Кемпи і В. Ульяновського, залишила цей світ у проміжку між 2 і 29 грудня 1582 р.

Переглянути наведені розрахунки доведеться з огляду на низку обставин. Відзначимо, що княжни Гальшки насправді не було у Варшаві 2 грудня 1582 р., відтак їхні спільні інтереси в суді мав обстоювати дядько. Скорочений склад сторони захисту був на руку самому

² Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень (Львів).— 1985.— № 2.— С. 128; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / Підг. Л. Демченко // Острозька давнина.— Львів, 1995.— Т. 1.— С. 110—111; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К., 1990.— С. 21.

³ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...— С. 494; Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI століття // Острозька давнина: Науковий збірник / Ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.) та ін.— Остріг, 2014.— С. 248—257.

⁴ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich.— Toruń, 2002.— S. 78; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...— С. 490—491.

⁵ Детальніше про цей процес, позивачами в якому виступали Сапіги, князі Заславські, князі Полубенські, Бонари, Кирдеї-Мильські та інші, див.: Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI століття.— С. 252—255.

В.-К. Острозькому, адже участь у засіданні психічно хворої (а отже, неправоздатної) небоги могла суттєво вплинути на хід справи, де на кону стояли не якісь дрібні маєтки, а цілі волості. Проблема полягала у тому, що відповідно до позову київський воєвода таки був зобов'язаний привезти і поставити Гальшку Іллівну перед очі короля. Обійти цей наказ вдалося завдяки спеціальному листу, писаному від імені пані Гурчиної, в якому жінка заявляла, що не зможе взяти участь у судовому засіданні через „хворобу зложону“. Цей документ, оригінал якого зберігається нині у Кракові⁶, датований 27 вересня 1582 р. Те, що він з'явився задовго до самого суду, має логічне пояснення. Річ у тім, що в позові, складеному в маєтках Острозьких ще у травні⁷, було зазначено, що розгляд справи відбудеться через тиждень після початку сейму, відкритого, як відомо, 4 жовтня⁸. Окрім цієї суперечки, 11 жовтня королівський суд мав розібрати ще одну, в якій Острозьким також відводили роль відповідачів. Претензії до них на цей раз висували князі Збаразькі та Вишневецькі. Позивачі прагнули відібрати в київського воєводи і його небоги ряд великих волостей у Луцькому і Кременецькому повітах Волинського воєводства. Винесений задворним (асесорським) судом вирок не задовольнив В.-К. Острозького, який вирішив апелювати безпосередньо до короля⁹. Очевидно, аналогічним результатом закінчився і перший раунд протистояння зі спадкоємцями князів Гольшанських. У підсумку, термін повторного розгляду обох справ був перенесений на початок грудня.

До того часу княжна Гальшка вже могла одужати і навіть приїхати до Варшави, проте на суді її не бачили. Та й сам суд, як такий, — із зачитуванням позову, виступом адвокатів і оголошенням остаточного вироку — не відбувся. Побачивши, що В.-К. Острозький і нащадки Гольшанських схиляються до угоди, король затвердив їх „децизію“ скликавши навесні наступного року спеціальну комісію для розв'язання конфлікту¹⁰. Про те, чи була подібна домовленість укладена зі Збаразькими і Вишневецькими, ми не знаємо, однак і в цьому разі судовий вирок винесений не був. Вирішальну роль в ухваленні рішення відкласти розгляд справи відіграла звістка В.-К. Острозького про смерть небоги¹¹. Отже,

⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (далі — ANK), Archiwum Sanguszków, teka XV, N 53, s. 353—354. Оригінал листа Гальшки Острозької завірений печаткою і підписом (Степань, 27. IX. 1582 р.).

⁷ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 521 зв.—523.

⁸ Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493—1793.— Kraków, 1948.— S. 142.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, рęk. 27, s. 84—85.

¹⁰ Російський державний архів древних актів. Москва, ф. 396, кн. 196, л. 106 об.—107 об.: запис про розгляд у королівському суді справи спадкоємців князів Гольшанських проти князів Острозьких і рішення про її перенесення на приятельську угоду (Варшава, 2. XII. 1582 р.).

¹¹ ЦДІА України в Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 200 зв. (декрет Луцького земського суду від 10. VI. 1583 р. у справі спадкоємців князів Гольшанських проти В.-К. Острозького, з якого випливає, що приятельська угода між сторонами укладена не була); AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, рęk. 27, s. 84—85 (заява брацлавського воєводи князя Януша Збаразького, виголошена 10. I. 1583 р. в Кременецькому земському суді, про претензії на спадщину померлої вдови Л. Гурки. В записі у загальних рисах розказано, як

на 2 грудня 1582 р. Гальшки Іллівни вже не було серед живих. Очевидно, вона померла на Волині, так і не одужавши від своєї тяжкої „обложної“ хвороби. Інформація про смерть княжни могла надійти до Варшави щонайшвидше за тиждень після самої події, яка відтак мала відбутися не пізніше двадцятих чисел листопада¹².

Точна дата поховання вдови Л. Гурки залишається невідомою, а щодо місця спочинку її тіла донедавна існувала низка припущень. Серед можливих варіантів називалися Остріг, а також Києво-Печерський монастир (родинна усипальниця Острозьких), Шамотули (де певний час була труна Гальшчиного чоловіка Л. Гурки) і Дубно (де вона начебто провела останні дні свого життя і померла)¹³. Після введення у науковий обіг заповіту жінки три останні місця автоматично відпали — тестаторка просила поховати своє тіло „ведле закону християнського, яко ся годит, ув Острозе в церкві замковой албо в костеле римскомъ“¹⁴.

Як бачимо, в документі немає чіткої й однозначної вказівки на певний храм. Проте сучасні українські дослідники схиляються до думки, що розпорядник заповіту князь В.-К. Острозький волів поховати небогу в замковій Богоявленській церкві. Вперше цю версію висунула Наталія Яковенко, яка присвятила спеціальне дослідження місця спочинку української княжної еліти XV — першої половини XVII ст.¹⁵ Не можна оминути увагою тієї деталі, що до вибору на користь церкви авторку підштовхнула одна з легенд, яку в XIX ст. записав краєзнавець Станіслав Кардашевич¹⁶. Друга (і остання на сьогодні) праця, в якій обмірко-

відбувався королівський суд: „кгда тая справа перед асесоры, от его к[о]р[о]левской м[и]л[ости] высажоными, припала, его м[и]л[ость] княз воевода киевский права своего боронил, а потом от сказаня [...] асесорског[о] до его к[о]р[о]левской м[и]л[ости] апелевал, и кгда тая справа за апеляцыею перед его к[о]р[о]левскою м[и]л[остью] приточити ся мела, и его м[и]л[ость] княз воевода киевский то перед его к[о]р[о]левскою м[и]л[остью] признал, иж княжна Гальшка Острозская с тог[о] света смертю зошла“. Див.: AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, ręk. 27, s. 84—85 (10. VI. 1583 р. у справі спадкоємців князів Гольшанських проти київського воеводи).

¹² В. Ульяновський вважає, що в середині листопада княжна Гальшка ще була живою. Цей висновок історик зробив, аналізуючи виписку з книг канцелярії польської королеви Анни Ягеллонки (Варшава, 13. XI. 1582 р.). Йдеться про видачу київському воеводі князю Василю-Костянтину копії документа, що колись зберігався в родинному архіві Острозьких, а тепер перебував у руках королеви. Цей документ стосувався частини володінь, власницею яких *de iure* була Гальшка Іллівна, а *de facto* — її дядько. В листі королеви жінка не згадана як померла, тому В. Ульяновський стверджує, що на момент видачі копії вона ще жила. Див.: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...— С. 490. На нашу думку, цей висновок не переконливий, оскільки в листі Анни Ягеллонки княжна Гальшка взагалі не згадується жодним словом — ні як померла, ні як жива (Острозький державний історико-культурний заповідник, КН 23849, арк. 1—1 зв.). Наведений приклад укотре показує, що князь Василь-Костянтин, хоч і розумів, який високий статус має його небога, справжнім власником її земель вважав самого себе.

¹³ Zagórska S. Halszka z Ostroga...— С. 85; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...— С. 491.

¹⁴ Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI століття.— С. 267.

¹⁵ Яковенко Н. „Погреб тілу моему вибираю с предки моєми“: місця поховань волинських князів у XV — середині XVII ст. // Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відп. ред. М. Литвин.— Львів, 2011.— С. 784—808. Далі посилатимось на передрук цієї статті у: Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття.— К., 2012.— С. 105—145.

¹⁶ Яковенко Н. „Погреб тілу моему вибираю с предки моєми“...— С. 132: „Попри пізніші свідчення, можливим видається поховання у замковій церкві, бо саме з нею пов'язано пізнішу місцеву легенду про прокляття над церквою, з руїн якої ночами лунають стогони

вуеться питання про місце поховання княжни Острозької, належить перу В. Ульяновського. Думка, яка у Н. Яковенко звучить як припущення, у нього лунає вже як твердження: „нині достеменно відомо, що Гальшку дядько поклав до родової усипальниці в Богоявленській церкві“¹⁷. Хоча ця цитата не супроводжується посиланням, напрошується висновок, що автор прийняв раніше озвучену пропозицію колеги.

* * *

Заява про смерть княжни Гальшки. Коли 1594 р. слуги В.-К. Острозького склали сумарій (опис) архіву свого патрона¹⁸, вони не завжди детально описували документи, які брали до своїх рук. Зміст „важливіших“ актів переказували ретельніше, іноді навіть із цитатами, назви інших фіксували буквально одним рядком. В описі папки під титулом „Слонімська справа“ трапляються регести обох видів. Найбільше інтригує передостанній з них: „Заява про смерть воєводиної познанської княжни Гальшки перед володимирськими книгами року 1583“¹⁹. Пройшло кілька десятиліть, і в 1627-му, напередодні поділу фамільних паперів дому Острозьких, було підготовлено новий сумарій. За той час згаданий документ нікуди з архіву не подівся — містився він у тій же папці, тільки назва її тепер звучала трохи інакше: „Справи з паном віленським воєводою і з його сином князем його милістю Янушем Радзивілом і з пані воєводиною про Копись і про інші [маєтки]“²⁰.

Один із перших біографів Гальшки Острозької А. Пшездзецький, маючи у своєму розпорядженні копію сумарію 1627 р., зауважив цитований запис і спробував віднайти документ, який той позначав. Утім поставлене завдання виявилось для нього надскладним. Папери з архіву Острозьких у ХІХ ст. були розпорошені поміж різних приватних колекцій. На пошуки одного, хай навіть і дуже цінного документа, могли піти роки. За цих обставин А. Пшездзецький вирішив звернутися по допомогу до київських істориків. Власне в Києві, в архіві давніх актів, зберігалися володимирські книги, перед якими, судячи із запису в сумарію, виголошено заяву про смерть княжни.

Хто саме консультував польського вченого впродовж 1860-х років (коли він збирав матеріал до біографії пані Гурчиної), достеменно не відомо. Колишній ректор Київського університету Михайло Максимович, який спеціально цікавився Острозькими і присвятив їм окрему працю²¹, у Києві давно не жив. Здається, реальну допомогу колезі могли надати

нещасної Гальшки“. Заради справедливості, відзначимо, що в С. Кардашевича ці стогони не персоналізовані. Привид Гальшки над руїнами Богоявленського собору з'являється у віршах Ігнатія Головинського, який начебто знав про ці легенди. Див.: Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.— Warszawa; Kraków, 1913.— S. 32—33.

¹⁷ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...— С. 491.

¹⁸ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, ręk. 3669/II: Opowiadanie o śmierci x. Halski, wojewodz[inei] poznanskiey, przed więgami włodzimierskiemi. A[nno] 1583.

¹⁹ Там само.— К. 78.

²⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 18.

²¹ Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой.— К., 1866.

лише Микола Іванішев і його учень Володимир Антонович. Як співробітники Київської археографічної комісії, вони краще за інших місцевих істориків орієнтувалися в актовому матеріалі, що зберігався в архіві. Очевидно, саме до них по черзі звертався А. Пшездзецький з проханням перевірити, чи є в судових книгах відповідний запис. Результати пошуків дослідника не втішили. З листів неназваних учених випливало, що „серед складених у Київському центральному архіві вицвілих володимирських книг не вдалося знайти акт, який свідчить про смерть княжни Гальшки“²². Цими словами і закінчується ґрунтовна робота А. Пшездзецького.

Ще раз перечитуючи короткий запис в острозькому сумарію, ловимо себе на думці, що щось у ньому не так. Найперше привертає увагу вірогідна помилка у датуванні. Заява начебто зроблена 1583 р., хоча Гальшка Іллівна, як нам відомо, померла у 1582-му. Пояснити казус можна хіба що так: повідомлення про подію, яка насправді відбулася 1582 р., було зроблене *post factum* 1583-го. Інший ребус закладений прямо у назві документа. Історики, які працюють зі судовими матеріалами XVI — першої половини XVII ст., знають, що в тогочасній діловодній практиці взагалі не існувало такого окремого виду декларацій, як „заява про смерть“. Дані про те, хто і коли помер, мали шанс потрапити на сторінки актових книг лише як доповнення до значно важливішої інформації про особливі обставини цієї події (вбивство) або згадувалися побіжно, наприклад, у контексті судових суперечок за майно небіжчика²³. З цього робимо висновок, що документ, потрапивши до рук упорядників архіву князів Острозьких, не видався їм надто важливим, тому вони коротко і, вочевидь, не зовсім точно відобразили його зміст на письмі. Для того, аби раз і назавжди з'ясувати, що саме ховається за назвою „заява про смерть княжни Гальшки“, ми вирішили детальніше вивчити володимирські ґродські і земські книги за останню чверть 1582 і 1583 рр. Результат виявився несподівано цікавим. На звороті сильно пошкодженого першого аркуша володимирської ґродської книги за 1583 р. знайдено запис про поховання в Острозі вдови Л. Гурки²⁴. Поза сумнівом, це і є документ, який свого часу шукав А. Пшездзецький і який у вигляді завіреного випису колись зберігався в архіві Острозьких у папці під назвою „Слонімська справа“.

Заява про поховання княжни Гальшки. 1 січня 1583 р. до Володимирського ґродського суду приїхало одразу троє офіційних свідків (возних), які повідомили, що кількома тижнями раніше вони були присутні на жалобних урочистостях в Острозі. Зі слів цих людей випливало, що В.-К. Острозький поховав свою племінницю не в Богоявленському соборі чи будь-якій іншій православній церкві, а в „лядському“ костелі.

Через пошкодження полів аркуша з відповідним записом нині складно сказати, коли саме сталася ця подія. Прочитується тільки фраг-

²² Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI w. ... — Т. 2. — S. 211—212: „Po kilkokrotnych korespondencyach z uczonymi kijowskimi, niczego innego dowiedzieć się nie mogliśmy, tylko że w zbutwiałych aktach włodzimierskich złożonych w centralnem archiwum kijowskiem, nie dało się wynaleść akt świadczący o śmierci księżnej Halszki“.

²³ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... — С. 490—491.

²⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 1 зв. (див. Док.).

мент дати: „декабра два[...]ого дня“. Зрозуміло, що в цьому разі не йдеться про 20 грудня, оскільки втрачений шматок аркуша поглинув, за нашими підрахунками, від восьми до десяти літер. Приблизно половина з них припадає на закінчення слова „двадцатъ“, а от решта може позначати будь-який день другої декади місяця. Уточнення у ці розрахунки вносить церковний календар: поховання не могло відбутися у день Різдва Христового (25 грудня). Без спеціальної потреби цю урочистість навряд чи призначили б і на переддень празника (24 грудня) чи наступні святкові дні. А спеціальної потреби у князя Василя-Костянтина, схоже, не було — небога померла задовго до Різдва, і оскільки на її поховання не було сенсу запрошувати далеких родичів і вельможних приятелів²⁵, запрошувався вибір на користь часу одразу після повернення з Варшави до Острога. Відомо, що київський воєвода вже 23 грудня був у столичному місті Острозького князівства²⁶. Таким чином, хронологія звужується до 21—23 грудня. Останній з цих днів відпадає, оскільки староукраїнською мовою він був би записаний як „декабра двадцатъ третего“, тоді як дата в січневій заяві возних закінчується на „-ого“: „декабра двадцатъ] [...]ого“ („[пер]ого“ / „[перш]ого“ або „[втор]ого“). Підтвердити або спростувати наше припущення про те, що Гальшку Іллівну поховано 21 або 22 грудня 1582 р.²⁷, можна, якщо віднайти копію аналізованої заяви у вигляді випису з володимирських гродських книг.

Встановивши приблизний час і місце поховання тіла княжни Гальшки, спробуємо з'ясувати, для чого був зроблений запис про цю подію в актових книгах. Найціннішим джерелом інформації могла б бути приватна кореспонденція Острозьких, але, на жаль, за досліджуваний період вона майже не збереглася. Розв'язати складний ребус можна, якщо уважно проаналізувати січневу заяву офіційних свідків і вмонтувати її в ширший контекст подій, що відбулися 1582 р. і були пов'язані з ім'ям пані Гурчиної.

²⁵ На похованні Гальшки Іллівни не були присутні навіть всі члени родини князя В.-К. Острозького. Достеменно відомо, що старший син київського воєводи князь Януш у грудні 1582 р. перебував у Тарнові й Маковиці, де вирішував питання, пов'язані з одруженням із угоркою Сузанною Шереді. Див.: ANK, Archiwum Sanguszków, рęk. 33, s. 1—5; Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu.— Kraków, 1878.— Т. 5.— S. CLVII.

²⁶ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія...— С. 135: надання князем В.-К. Острозьким сіл Дроздів, Іллін і Монастирець Дорогобузькому монастирю (Острів, 23. XII. 1582 р.); фотокопія вкладного запису в Євангелії.

²⁷ У свідченні возних день поховання Гальшки Острозької згаданий без зазначення стилю. Це важливо, адже саме 1582 р. стартувала календарна реформа. Олег Купчинський доводить, що судово-адміністративні установи Волині перейшли на новий стиль 1583 р. (Купчинський О. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI століття // Купчинський О. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни: Вибрані статті та матеріали.— Львів, 2011.— [Т.] 2.— С. 331, 334). Втім, відомо, що сесія Луцького гродського суду, початок якої попередньо призначено на 27 грудня 1582 р., була відмінена саме через впровадження нового календаря (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 86 зв.—87. Дякуємо Наталії Старченко за інформацію про цей документ). Повертаючись до заяви трьох возних у Володимирському гродському суді, підкреслимо, що озвучена ними дата візиту до Острога не супроводжується характерним для перших місяців 1583 р. уточненням „водлуг римського календару“, і це опосередковано вказує на користь поховання княжни Гальшки у 20-х числах грудня за старим стилем.

Почати слід зі встановлення імені особи, зацікавленої у свідченні возних. З їхніх слів дізнаємося, що був це розпорядник жалобних урочистостей В.-К. Острозький. На його прохання возні прибули у визначений час до Острога, на власні очі побачили, як здійснюються обов'язкові поховальні ритуали і після їх закінчення поїхали до суду, аби визнати „светчене“ і записати його до книг²⁸. Утім князю явно йшлося про щось більше, ніж банальну фіксацію місця і дати поховання небоги, і вказує на це одразу кілька деталей. Перша з них — це число офіційних свідків, які побували на його запрошенні в Острозі. Хоча князь Василь-Костянтин цілком міг задовольнитися присутністю на заході лише одного возного, він попідкувався про приїзд одразу трьох. Кожен з цих шляхтичів представляв свій повіт: Ясько Опари-песький — Кременецький, Михайло Голуб-Сердятицький — Володимирський, Василь Копоть — Луцький. Двоє осіб, названі у переліку першими, належали до числа тих офіційних свідків, які перманентно з'являлися в потрібному місці саме у справах князів Острозьких або людей з їхнього кола.

Інша цікава деталь — місце розташування судово-адміністративного органу, в якому виголошено заяву. Оскільки її зміст, за визначенням, не вимагав від свідків поїздки до якогось певного городу, можна було очікувати, що вони попрямують до ближче розташованого Кременця (70 км) або до Луцька (100 км) — центру однойменного повіту, в межах якого лежав Остріг. Натомість троє шляхтичів відправилися до Володимира, який був з протилежного боку воєводства на відстані 170 км від Острога. Якщо уявити карту доріг Волині останньої чверти XVI ст., стає зрозуміло, що на шляху до місця призначення комусь із возних (а, найімовірніше, всім трьом) таки довелося побувати в Луцьку. Проте у луцьких городських книгах заяви про поховання Галґишки Іллівни немає. Можна, звісно, припустити, що в останні дні року возні були заангажовані в інші справи, і просто за збігом обставин їм зручніше було дати відповідні свідчення у Володимирі. Але від моменту поховання княжни і до заяви перед городським судом пройшло так мало часу, що з урахуванням непростой дороги, Святвечора і Різдва стає цілком зрозуміло, що Володимир був від початку обраний місцем збору свідків. Цей „вибір возних“ лише на перший погляд видається дивним. Уся річ у тому, що Володимирський городський суд, так само, як і будь-який інший, перебував під зверхністю місцевого старости, а цей уряд, починаючи з кінця 1550-х рр., по чергово обіймали представники роду Острозьких. У 1582—1583 рр. старостою у Володимирі був син київського воєводи князь Костянтин²⁹. Луцький і кременецький городські уряди натомість перебували в орбіті впливу осіб, яких сміливо можна назвати опонентами клану Острозьких³⁰.

З наведених спостережень випливає, що князь Василь-Костянтин був дуже зацікавлений у свідченні про поховання небоги, і, відправляючи

²⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 1 зв.

²⁹ Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 121.

³⁰ Луцьким старостою на січень 1583 р. був князь Олександр Пронський, а кременецьким — князь Януш Збараський. Див.: Там само.— S. 63, 98.

аж трьох (а не одного) возних до Володимира, явно перестраховувався. Це тим більше дивно, що в заяві, виголошеній перед Гродським урядом, начебто й не було нічого особливого. Сам факт її внесення до книг виглядає якимось дивним непорозумінням. Для того, аби в цьому переконалися, звернімо увагу на те, як традиційно виглядали свідчення возних, у яких фіксувалася інформація про поховання шляхтича.

18 лютого 1580 р. возний Ярош Котельницький заявив у Володимирському Гродському суді, що 6 січня на похованні у Загорівському монастирі тіла Івана Вориського між його сином і вдовою спалахнув конфлікт. Словесна перепалка стосувалася питань автентичності тестаменту небіжчика і опіки над його дітьми та майном³¹. Одразу кілька заяв про неспокійне поховання дружини київського хорунжого Яцька Бутовича виголошено у тому ж суді за десять літ. Зі свідчень возних і різних учасників церемонії, яка відбулася у володимирській церкві святого Спаса 3 лютого 1590 р., дізнаємося, що жінка мала два заповіти. Зміст цих документів виявився настільки різним, що вже незабаром після їх зачитування одні потенційні спадкоємці почали звинувачувати інших у фальшуванні останньої волі померлої жінки³². А ось Ганна Болбасівна-Розтоцька, коли надійшов час оголосити зміст тестаменту свого чоловіка Михайла Сербина³³, взагалі відмовилася це зробити, що і було згодом підтверджено свідками³⁴.

Трапляються в актових книгах розповіді і про безконфліктне провадження померлих в останню путь. У подібних заявах возний підтверджує якусь важливу дію, що відбулася на „погребі“ і мала бути засвідчена. Зокрема, такою дією була передача Агнешкою Левицькою заповіту чоловіка Миколая Загорівського до рук свого опікуна князя Януша Заславського (30. VII. 1592 р.)³⁵. 12 серпня 1600 р. на похованні Павла Замглинського інший возний з розряду пасивних спостерігачів перетворився на активного учасника заходу, коли у натовпі родичів і приятелів померлого шляхтича „обволав“ імена його вбивць³⁶. Приклади можна було б наводити й далі. Всі вони підтверджують і без того добре відомий факт: запис про засвідчення певної події в актові книги вносили з конкретною метою захистити інтереси постраждалої або зацікавленої особи (осіб).

Яким же був інтерес князя В.-К. Острозького? Для чого він запросив офіційних свідків на „погреб“ своєї племінниці? На нашу думку, ключовим елементом заяви Я. Опарипеського, М. Голуба-Сердятицького і В. Копотя виступає згадка про те, що в розпал жалобних урочистостей у присутності великого натовпу людей було читано „достаточне водле права посполитого справлений“ тестамент княжни³⁷. Це влас-

³¹ ЦДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 20—21.

³² Там само.— Спр. 23, арк. 122—123, 124 зв.—126 зв.

³³ За звичаєм, заповіт читали безпосередньо перед опусканням тіла небіжчика в землю. Див.: Там само.— Арк. 122; ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 407.

³⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 323 зв.—325 зв. Вдячні Н. Старченко за те, що звернула нашу увагу на цей документ.

³⁵ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 705 зв.—706.

³⁶ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 60, арк. 4—4 зв.

³⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 1 зв.

не і є та фраза, навколо якої конструювалося визнання возних. Водночас заповіт вдови Л. Гурки був побудований щодо її рішення передати все майно двоюрідним братам — синам князя В.-К. Острозького³⁸. Розпорядження княжни прямо зачіпало майнові інтереси цілої когорти зацікавлених осіб, яких умовно можна поділити на дві групи.

До першої належали представники таких потужних фамілій, як Збаразькі, Вишневецькі, Бонари і Сапіги. Разом зі своїми менш впливовими родичами вони ще за життя Гальшки Іллівни ініціювали грандіозні судові процеси про право власності на волості з центрами в Рівному, Степані, Колодному, Чернехові, Шульжинцях, Глуську, Романові тощо³⁹. Колись, на початку XVI ст., ці землі належали їхнім пращурам, але тепер більшість з них перебувала в руках В.-К. Острозького. Оскільки *de iure* власницею перерахованих латифундій вважалася княжна Гальшка, до королівського суду в цій справі було викликано і її також. Після смерти й оприлюднення тестаменту пані Гурчиної виходило, що, замість двох опонентів, позивачі мають справу одразу з чотирма. Найгірше, що один із них — княжич Олександр (*1570) — це був дитиною. Це давало підстави адвокатам Острозьких вимагати перенесення справи до настання „повних літ“ меншого зі синів князя Василя-Костянтина⁴⁰.

Інша група осіб складалася з членів родини самого київського воєводи. Про свої права на частку в спадщині княжни Гальшки вони могли заявити одразу після її смерті. Позаяк у бездітній жінки не було рідних братів чи сестер, все її майно, відповідно до Литовського статуту, мало дістатися двоюрідним братам і сестрам⁴¹. Підкреслимо — не тільки братам, а й сестрам. Окрім синів Януша, Костянтина і Олександра, в князя Василя-Костянтина було ще дві дочки. Старша Гальшка на 1582 р. була дружиною жмудського старости Яна Кішки і вже мала від нього дітей. Молодша Катерина померла 1579 р., але у шлюбі з троцьким каштеляном Криштофом Радзивілом „Перуном“ народила сина і спадкоємця Януша.

За цих обставин поява тестаменту Гальшки Іллівни була явно на часі. Навіть якщо такого документа насправді не існувало, його варто було вигадати. Правильно складений заповіт давав змогу на кілька років призупинити судовий процес з представниками першої групи і повніс-

³⁸ Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI століття.— С. 267.

³⁹ Там само.— С. 253—254.

⁴⁰ Другий Литовський статут 1566 р., розділ 6, артикул 7: „Уставуемъ тежъ, ижъ о имѣнья такъ отчизные яко и материстые купленые и выслужонные дѣти а ни опекунь не будутъ повинни у права отповѣдати, але мають тую справу до лѣтъ дѣтиныхъ зуполныхъ отложыти; а они кгда лѣта зуполные будутъ мѣти, тогды на онъ часъ сторона жалобливая маеть ихъ припозвати, а они вжо будутъ повинни на жалобу отповѣдати не вымовляючися давностью земскую, только бы тежъ сторона жалобливая отъ зуполныхъ лѣтъ ихъ давности земское не премѣшкала“.

⁴¹ Там само.— Розділ 4, артикул 14: „Нижли если бы еще такжо Панъ Богъ допустилъ, жебы оныхъ братьи, и ихъ сестры, ани ихъ потомства и щадковъ не зостало, тогды оная отчызна ихъ вся также всякимъ обычаемъ слушное набытые имѣнья и маетности на близкихъ спадывати маеть, который есть наиблизший до отчизны по мечу, водлѣ того жъ поступку также тежъ и материстые мають спасти на тыхъ, которые будутъ до материстого имѣнья и маетности наблизшии по матцѣ оныхъ змерлыхъ, если бы черезъ нихъ кому слушнымъ записомъ не было заведено“.

тю нейтралізувати родичів із другої. Поза сумнівом, князь Василь-Костянтин добре розумів вигоди своєчасного оголошення останньої волі своєї небоги, але водночас усвідомлював і можливі ризики. Опоненти звинувачували аристократа у тому, що його підопічна, „не будучи у зуполном розумі, не могла [...] маєтністю своєю водле права посполитого шафоват“⁴². І дійсно, за приписами Статуту, тестамент втрачав силу, якщо його укладала психічно хвора особа⁴³. Втім, це ще треба було довести, а отже, першорядне завдання В.-К. Острозького полягало у тому, аби показати, що перед смертю пані Гурчина таки склала заповіт, і зроблено це було відповідно до всіх приписів права.

Наприкінці грудня — на початку січня київський воевода відрядив з Острога дві делегації своїх людей, які мали виконати важливі завдання. У складі першої бачимо трьох возних, які прибули до Володимира 1 січня і визнали в місцевому гроді, що „достаточне справлений тестамент“ читали у присутності багатьох людей на похованні Гальшки Іллівни. Члени другої делегації — острозький староста Михайло Павлович і особистий секретар князя Якуб Мошинський — з'явилися 10 січня в Луцьку. Маючи на руках заповіт пані Гурчиної, вони пред'явили його для вписання в книги земського суду, серед урядників якого традиційно були люди, лояльні до Василя-Костянтина Костянтиновича*. Складно переоцінити важливість згаданих заяв у судах. Достатньо тільки сказати, що вже незабаром „оригінал“ заповіту був втрачений**, тож записи в луцьких земських і володимирських гродських книгах залишалися єдиним свідченням існування цього документа.

* * *

Підіб'ємо підсумки нашого дослідження. Виявлені і проаналізовані джерела дали можливість звузити часові рамки, в межах яких померла і була похована Гальшка Острозька, а також більш-менш точно локалізувати місце її поховання. Заява трьох возних, виголошена у Володимирському гродському суді 1 січня 1583 р., прямо вказує на те, що тіло княжни спочиває в острозькому костелі Успіння (Внебовзяття) Найсвятішої Діви Марії. На жаль, джерела не дають відповіді на питання, в якій частині храму воно було покладене. Не тільки ця деталь, але й сама інформація про поховання дивним чином стерлася з пам'яті спадкоємців найвідомішої представниці роду Острозьких⁴⁴. Схоже, що легенда про привид жінки в руїнах Богоявленської церкви була лише продуктом романтичної літератури початку ХІХ ст.

⁴² AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, ręk. 27, s. 84.

⁴³ Другий Литовський статут 1566 р., розділ 8, артикул 1.

* У 1583 р. людиною князя В.-К. Острозького в Луцькому земському суді був підсудок Іван Хрінницький.

** До такого висновку підштовхує брак інформації про нього в сумарію архіву Острозьких 1594 р.

⁴⁴ Даних про поховання Гальшки Іллівни в римо-католицькому храмі Острога не знаходимо в добре збереженій костельній хроніці і відомих описах міста ХVІІ ст. 1619 р. князь Януш-Павло Острозький вирішив пожертвувати на острозьку „фару“ село Мощеницю, згадавши при тому, що у храмі спочиває тіло його дядька князя Костянтина Костянтиновича. Див.: K u s J. Testament księcia Janusza Pawła Ostrogskiego z 1619 r. // Muzeum w Jarosławiu. Zeszyte muzealne.— Jarosław, 1998.— S. 116.

Насамкінець, звернімо увагу на одну цікаву деталь — вдові Л. Гурки судилося стати першою з похованих в Острозі князів Острозьких⁴⁵. Ця подія припадає якраз на той час, коли під впливом піднесення престижу аристократичних фамілій на українських землях Речі Посполитої з'являється і набуває поширення традиція похорону в родинних гніздах⁴⁶. Після Галъики в Острозі було покладено тіла її близьких родичів: двоюрідних братів Костянтина (1588) й Олександра (1604), а також дядька Василя-Костянтина (1608). Врешті, поховати своє тіло в столиці Острозького князівства заповіла остання представниця роду Анна-Алоїза Ходкевич (1655)⁴⁷.

Ігор ТЕСЛЕНКО

ДОКУМЕНТ*

Лѣта Божого Нарожена тисеча пятсот ѡсмѣдесат третего м[е]сеца генвара первого дня.

[По]становившиє ѡблично на вряде г[оспо]д[а]рском в замку володимѣрском передо мною, Ѳедо[ром Ку]рцевичом, подстаростим володимѣрским, возные три: ѡдин повету Луцко[го шляхетн]ыи Василю Копот, другии з Володимѣрского шляхетныи Михаило Голуб Сѣрдати[цк]ии, с Кремѣнецкого шляхетныи Мско Ѱпарипескии, до книг кгородских володимѣрскихъ в]ызнали тыми словы, иж де[и] року п[р]ошлого ѡфѣв** м[е]сеца декабра двад[цать] [...]ого*** дня, за приданѣм врядовым а жаданѣм его м[и]л[ости] яснѣ велможного п[а]на Кос[т]ентина кнѣж[а]ти Ѱстрозского, воеводы киевского, маршалка земли Волынской, старос[ты володи]мѣрско-

⁴⁵ В історіографії натрапляємо на думку про те, що в Богоявленській церкві був похований онук родоначальника Острозьких князь Василь, який жив у XV ст. Див.: Яковенко Н. „Погреб тілу моему вибираю с предки моєми“...— С. 131. У записі в Дерманському пом'янику, звідки взято цю інформацію, насправді йдеться не про Василя Федоровича († 1461), а про київського воеводу Василя (Костянтина) Костянтиновича († 1608). Див.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1859.— Т. 4.— С. 108. Схоже, аналогічної помилки припустився Ігнатій Стебельський, який сплутав двох різних представників роду, що мали одне і те саме ім'я. Див.: Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Stebelski I. Przyczynek do chronologii.— Lwów, 1867.— S. 48—49.

⁴⁶ Детальніше про це див.: Яковенко Н. „Погреб тілу моему вибираю с предки моєми“...— С. 105—145.

⁴⁷ Там само.— С. 132, 134.

* Текст документа, поділеного на абзаци відповідно до формуляра, публікується мовою оригіналу зі збереженням літер, які вийшли з ужитку і не використовуються в українській абетці (ъ, ѡ, ѣ, ѣ, ѣ). Знаки пунктуації, великі і малі літери подано за правилами сучасного правопису. Виносні літери передаються курсивом, скорочення під титлами розкриваються у квадратних дужках. Пошкоджені фрагменти слів і словосполучень, якщо це можливо, відновлено і подано у квадратних дужках. Нереконструйовані уривки тексту, що позначені трикрапкою у квадратних дужках, а також описки писарів, коментуються у примітках.

** 1582.

*** Від 4 до 6 літер відчитати не вдалося.

го, [были есмо]* у во имени ег[о] м[и]л[ости] месте Острозском, где при бытности нашої при вели[комъ згромаженю] людеи тело зошлое небожчицы панее Лукашовое з Кгурчиное**, воеводи[ное позна]нское, кн[е]жны Галжки Илинны Устрозское в костеле ладском в замку [школномъ поч]тиве поховано, при котором погребѣ тела менованое кн[е]жны Гал]жки Устрозское его м[и]л[ость] кн[е]жа воевода киевскийи показал тест[аментъ шс]таточное воли тое то небожчицы кнежны Галжки [...]**, [пе]ред смертъю ее достаточне водле права посполитого спр[авлены, которыи то тестаментъ] перед всим згромаженем людеи был читан, што и нами [кнежа его милость] шсветчил, и жадал, абыхмы тое светчене до книг донесли и зоз[нали], [...]** при чом есмо были и чого добре сведомы перед в[ашою] м[илостью шчевисте] визнаваем.

А так па тое шчевистое сознание возных до книг кгородских в[олодимерскихъ записати] казали****.

Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 1 зв.

* Цих двох слів немає в тексті, але за змістом вони повинні тут стояти.

** Так у тексті.

*** Від 6 до 8 літер відчитати не вдалося.

**** Від 4 до 6 слів відчитати не вдалося.

***** Так у тексті. Має бути: казаль.